
НАУКОВІ ПОВІДОМЛЕННЯ

Тютюнник Ю. Г.

Цукроварні – промислові ландшафти і пам'ятки містобудування України

На початок другої половини ХХ ст. в Україні налічувалося 218 діючих цукрових заводів та залишків таких, що припинили виробництво. Десять підприємств було збудовано у післяреволюційний час, 20 – на початку ХХ ст., а 188 – в ХІХ ст. [4]. Перша цукроварня на теренах сучасної України було зведена у 1824 році у селі Трощин Канівського повіту на Черкащині. А у другій половині ХІХ ст. спостерігався справжній бум цукрозаводського будівництва. Від Галичини і Буковини до Слобожанщини містечка і села нашої країни прикрашають цукрові заводи. Немає їх лише на Поліссі, Закарпатті і в південних степах: там не вирощують цукровий буряк. Найбільша щільність цукрових заводів – на Поділлі; Київщина і Черкащина на Правобережжі; Полтавська, Сумська і Харківська області на Лівобережжі також мають густу мережу цих підприємств.

Коли ми говоримо, що цукроварні прикрашають українські села і містечка (переважно смуги традиційного українського лісостепового краєвиду), ми говоримо це без будь якого прихованого смислу. Ці підприємства звичайно тяжіють переважно до дрібних населених пунктів районів буряківництва: така економ-географічна особливість цукрового виробництва. У великих містах цукрові заводи – рідкість (Одеса, Суми, Черкаси), як правило, це цукрово-рафінадні виробництва. Що ж до містечка чи села, то в його ландшафтні цукрові заводи є ефектним і неповторними складовими пейзажу. Перш за все тому, що для села чи містечка, *промисловий ландшафт*, в цілому, не характерний. І коли в *руральному* чи *пасторальному* видноколі раптом з'являються техногенні об'єкти – «коробки» цехів, труби, печі з обпалювання вапняку, котрі супроводжуються заводським ставом, де вони красиво віддзеркалюються (рис. 1), – це створює в краєвиді невеликого населеного пункту особливе враження несподіванки і контрасту, котре є дуже важливим для формування естетичних властивостей ландшафту. Таке враження може стократ підсилюватися архітектурним достоїнствами промислових споруд. Адже в переважній більшості сіл і містечок пам'ятки архітектури геопластично не виражені – низенькі, помітні зблизька, підпорядковуються природному рельєфові. І раптом посеред поля, сіножаті чи на сонній сільській околиці височіє «щось», кидаючи виклик плавним лініям української пасторалі і патріархальної глибинки.

Що ж особливого у цукроварнях, як об'єктах індустріальної спадщини України? Багато чого, але в цій статті ми зупинимось лише на їхніх архітектурно-містобудівних і ландшафтних достоїнствах.

Почнемо за архітектури. Архітектура споруд є провідним чинником, що визначає образ *архітектурного ландшафту*¹. Якщо категорію архітектурного

¹ Під архітектурним ландшафтом ми розуміємо “будь який створений або змінений людиною ландшафт (селитебний, промисловий, садово-парковий тощо), що розглядається як явище (твір) мистецтва архітектури, ландшафтної архітектури і містобудування” [9, с. 336].

Рис. 1. Віддзеркалені на водній гладі заводського ставу висотні акценти цукроварні – димові труби і печі з обпалювання вапняку – ефектні і важливі елементи сільського, містечкового ландшафту. Місто Носівка Чернігівської обл.

ландшафту застосувати до ландшафту промислового, то і його образ визначатиметься архітектурними особливостями виробничої забудови.

Як впливає з вище наведених дат і цифр, український цукровий завод, в основному, народився у ХІХ ст.; два десятки підприємств збудували в ХХ ст. до революції. Звичайно, на протязі наступних десятиріч цукровні зазнавали реконструкцій, добудов і перебудов (див. табл. 1). Все це накладало відбиток на форми і стилістику промислових споруд. Але найбільш цінне історико-архітектурне «ядро» заводу, якщо воно збереглося, завжди несе на собі відбитки архітектурної стилістики другої пол. ХІХ ст. – 1900-1910-х років. Архітектурній виразності споруд в той час в промисловому будівництві приділяли увагу велику. Панував *цегляний стиль* – відкриття періоду еkleктики (друга пол. ХІХ ст.). Зрідка практикувалися елементи неоготики, неоренесана, романтизму та ін. «підстилів» еkleктичної архітектури. Але цегляний стиль в будівництві цукроварень використовувався найширше. Цегляний стиль органічно вписався в архітектурний *модерн* 1890-х – 1910-х рр. Споруди деяких заводів виконані у цьому стилі, що загалом для промислової архітектури України є рідкістю.

Після Громадянської війни, під час відбудови господарства та індустріалізації країни в промисловому будівництві активно використовувалися архітектурні стилі молодого радянського авангарду, насамперед, *конструктивізм*

Таблиця 1

Дати заснування, розвитку і зупинки цукрових заводів України, досліджених у 2007-2012 рр. (дати, подані курсивом, запозичені з [4], подані звичайним шрифтом, – встановлені під час польових досліджень)

Населений пункт, де розташована цукроварня	Рік заснування	Роки добудов і перебудов	Рік зупинки, стан на сьогодні
Вінницька обл.			
Браїлів	<i>1845</i>	1871, 1911, 1912, 1976, 1991	2010
Бродецьке	<i>1898</i>	1926, 1937, 1986, 1988	2012
Первомайське (Заливанщинський з-д)	<i>1883</i>		<i>1924</i>
Іллінці	<i>1875</i>	1901, 1960, 1975, 1980, 1995	діючий
Корделівка	<i>1845</i>	1914, 1956, 1976	2007-2008
Махаринці	<i>1873</i>	1901, 1970	2007-2008
Михайлин (Юзефо-Миколаївський завод)	<i>1899</i>	1951, 1976, 1983	діючий
Турбів	<i>1847</i>	1946, 1969, 1980, 1990	2012
Уладівка	<i>1860</i>	1910, 1936, 1956, 1962, 1974, 1976, 1979, 1981, 1987, 1995, 1997	2007
Житомирська обл.			
Андрушівка	<i>1848</i>	1910	2006-2007
Андрушки (з-д ім. Цюрупі)	<i>1860</i>	1956, 1960, 1999	діючий
Бердичів	<i>1900</i>		1995
Великі Коровинці	<i>1879</i>	1978	2007-2006
Іванопіль	<i>1886</i>	1911	2009
Корнин	<i>1866</i>		діючий
Топори	<i>1859</i>		<i>1917-1920</i>
Червоне	<i>1870</i>	1907	діючий
Ходорків	<i>1860</i>	1914	<i>1917-1920</i>
Яроповичі	<i>1859</i>		<i>1917-1920</i>
Київська обл.			
Гребінки (Саливонківський з-д)	<i>1873</i>	1972, 2002	діючий
Григорівка	<i>1845</i>	1883, 1911	1997
Згурівка	<i>1912</i>	1946	діючий
Кагарлик	<i>1855</i>	1910, 1949, 1990, 1997	діючий
Кожанка	<i>1858</i>	1940, 1962, 1975, 1990	2002
Пії	<i>1848</i>	1905, 1948	1976-1977
Узин	<i>1899</i>	1995, 2010	діючий
Черкаська обл.			
Мартинівка	<i>1850</i>	1904, 1912	2005-2006
Монастирище	1898		1941
Цибулів	<i>1876</i>	1909, 1914, 1966	діючий
Чернігівська обл.			
Бобровиця	<i>1899</i>		2005
Носівка	<i>1885</i>	1911, 1936	діючий

(Браїлів, Бродецьке, Суми¹). У повоєнний період, при добудовах-перебудовах цукрових заводів і їхньої інфраструктури зверталися до естетики *неокласицизму*

¹ Далі, коли мова йтиме про цукроварні тих чи інших населених місць, слова «цукроварня» або «цукровий завод» ми опускатимемо і будемо писати лише назву населеного пункту.

(«радянський класицизм», «сталінський ампір»).

Цікавим фактом є те, що в той час – кінець 1950-х – початок 1980-х рр., – коли в радянській архітектурі в цілому запанував «хрущовський функціоналізм» – архітектурна сірятина, спровокована блочним і панельним будівництвом, – на цукрових заводах у сільській глибинці архітектори ще дозволяли собі при реконструкціях цехів не дуже слідувати вказівкам «партії», спущеними в 1955 році спеціальною постановою ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про усунення надмірностей в проектуванні і будівництві», і нерідко зверталися до тих чи інших художньо виразних «надмірностей», використовуючи досвід неокласицизму, конструктивізму, цегляного стилю.

У зв'язку із численними добудовами і перебудовами, далеко не у всіх випадках старовинні промислові споруди збереглися в первинному стані і залишаються архітектурно виразними по наш день. Далеко не у всіх випадках старовинні споруди заводів видно зі сторони (рис. 2), не рідка ситуація, коли вони

Рис. 2. Фасади старих цехів Корделівського цукрового заводу в центрі села вільно виходять на автомобільну трасу. Село Корделівка Калинівського р-ну Вінницької обл.

закриті від ока мало виразними пізнішими «коробками». Історично та естетично найбільш цінна архітектура заводу від такої будівельної активності багато втратила. Але бували і виключення, коли будівельники свідомо чи стихійно, але ставилися делікатно до промзабудови колишніх часів, зберігали автентичність старовинних споруд, не затуляючи їх безликими добудовами-прибудовами, не псуючи видові точки і ракурси раритетів промархітектури минулого (Згурівка, Корделівка, Уладівка).

Архітектурно цінні споруди цукрових заводів варто віднести до *пам'яток архітектури*. Причому, варто наголосити, що цукроварні на сьогоднішній день на теренах України є одними з самих масових виробничих об'єктів, де збереглися пам'ятки промислової архітектури.

Наступним просторовим рівнем культурно-історичної спадщини, в контексті якого варто розглядати цукрові заводи України, є рівень *пам'ятки містобудування*¹. Поняття пам'ятки містобудування складніше для розуміння, аніж поняття пам'ятки архітектури. Згідно точці зору відомого українського мистецтвознавця В. Тимофієнка, пам'ятками містобудування є окремі містобудівні утворення – вулиці і провулки, проспекти і парки, набережні і площі тощо, «насичені» архітектурно цінними спорудами [7]. Згідно іншим точкам зору, наприклад Л.В. Прибєги, під пам'ятками містобудування варто розуміти більш масштабні структури – системи вулиць, площ, відкритих територій і т. ін. (тобто квартали, мікрорайони, масиви забудови), що мають характерне історично зумовлене розпланування [5]. Такі пам'ятки містобудування включають в себе не тільки архітектурно цінні споруди², але й елементи рельєфу, гідрографічної мережі, рослинного покриву, тобто за своєю сутністю вже наближаються до поняття *міського ландшафту*. Нарешті на найвищому просторовому рівні, який з пам'яткоохоронно-містобудівної точки зору поки ще недостатньо досліджений у вітчизняній науці, під пам'яткою містобудування варто розуміти цілі системи, комплекси містобудівних структур, які виникли у своєрідних історико-містобудівних умовах і несуть на собі характерні відбитки містобудівного мистецтва і містобудівної справи часів свого виникнення. Такою системою може бути парк і оточуюча його житлова забудова, житлова забудова і транспортна зона (залізнична, зокрема, або портова), промислова забудова і гірничопромислові об'єкти тощо. Якщо ми поглянемо на такі містобудівні системи з урболандшафтознавчої точки зору, то неважко помітити, що мова фактично йде про парагенетичні, парадинамічні і парасимволічні³ комплекси міських ландшафтів.

Промисловий майданчик – промисловий ландшафт може розглядатися, як пам'ятка містобудування на всіх трьох вище перелічених просторових рівнях. Комплекси архітектурно цінної цехової забудови в межах «заводської вулиці» можливі лише на крупних проммайданчиках і в промзонах: просто сам розмір промзабудови має бути таким, щоби в його межах міг утворитися містобудівний модуль типу вулиці або площі. На крупних заводах України такі пам'ятки містобудування можна віднайти, але вивчені вони вкрай погано, а питання їх охорони вирішуються ще гірше: ніяк не вирішуються, як тільки в тих випадках, коли керівництво підприємства любить свій завод і піклується про його історію, в тому числі відбиту в архітектурі промспоруд. Цукрові заводи як пам'ятки містобудування на рівні окремого містобудівного модуля серед досліджених

¹ Тут варто зазначити, що поняття «пам'ятка містобудування» по відношенню до села чи містечка несе певне навантаження умовності: яка ж це пам'ятка містобудування, коли населений пункт не є містом? Це швидше пам'ятка «містечкобудування» або «селобудування». Втім сутнісний зміст поняття «пам'ятка містобудування» і для містечка, і для села, і навіть для хутора є тим же самим, що й для міста. Тому незважаючи на деяку чисто лінгвістичну кострубатість, будемо вважати за можливе застосовувати це поняття для будь-якого населеного пункту, а не тільки для міста.

² Згідно останнім пам'яткоохоронно-містобудівним дослідженням, вони їх взагалі можуть не мати [6].

³ Поняття парасимволічного ландшафтного комплексу дається і обґрунтовується нами в [10]

підприємств нами не знайдені. Можливо, їх в цьому контексті взагалі не існує: просто в силу невеликих розмірів цехової забудови цукроварень.

Про промайданчик / промландшафт на другому просторовому рівні пам'ятки містобудування можна говорити лише в тому випадку, коли він має історично цінне розпланування (наприклад, обумовлене реліктовою вже на сьогоднішній день шафтовою системою забезпечення руху машин і механізмів), систему історично цінних містобудівних модулів та/або природних елементів ландшафту (антропогенно-аквальних, рослинності). В [11] нами наводяться приклади історично цінних містобудівних модулів – заводської вулиці і заводського скверу – в межах одного з крупних машинобудівних підприємств Києва (ПАТ «АТЕК»). В.М. Воловик недавно показав, що для «етнічних ландшафтів» містечок однією з важливих характеристичних рис також є історичне розпланування забудови [1]. Але для промландшафтів цукроварень у досліджених нами містечках і селах таких історичних містобудівних структур нами не зафіксовано: знов-таки, через невеликі розміри промислових майданчиків. Але це не означає, що їх взагалі не може існувати – для остаточного з'ясування питання потрібні більш ретельні дослідження.

А от третій рівень – рівень ландшафтного комплексу – це просто та «стихія», в якій цукроварня в якості містобудівної пам'ятки грає усіма своїми історичними і естетичними, якщо містобудування вважати мистецтвом, барвами. Чому?

З теорії містобудування і економічної географії відомо, що, починаючи з часів Промислової революції, промислове виробництво висунулося у ряд провідних містобудівних чинників. Промспорада, промоб'єкт, промайданчик, промзона, організують, створюють навколо себе міський простір – урбанізований ландшафт. Їхня простороутворююча сила може досягати таких масштабів, що існує навіть поняття «місто-завод» (старі металургійні міста Уралу). Тобто урболандшафтна структура всього міста підпорядковується промисловій функції і обумовлюється промисловими об'єктами. Звичайно, це феномен, але факт, що завод є «містоутворюючим підприємством» або що промоб'єкт диктує просторово-структурну організацію більшої або меншої частини населеного пункту, можна вважати звичайним і типовим як в містобудуванні, так і в урболандшафтознавстві. І от цей «факт» ми застосовуємо до села або містечка. Що відбувається? А те, що цукроварня, незважаючи на свої відносно невеликі розміри, найактивнішим чином впливає на антропогенно-ландшафтну структуру якщо не всього населеного пункту, то чималої його частини. І саме таку структуру (систему, комплекс) ми вважаємо пам'яткою містобудування третього, найвищого просторового рівня.

Такі цукрозаводські пам'ятки містобудування складаються з наступних об'єктів.

1. Висотні акценти. Як вже вказувалося, у відносно невеликому населеному пункті, мало виразному в геопластичному відношенні, споруди цукрозаводських димових труб і печей з обпалювання вапняку (за силуетом дещо нагадують доменні печі), відіграють надзвичайно велику роль у візуальній організації селитебного ландшафту. Вони ідентифікують місце розташування не тільки цукровні, а й населеного пункту взагалі: останній може ховатися ще в балці або за пагорбом, а димар, видний за багато кілометрів навкруги (у разі відкритого простору), вже вказує на факт його локалізації (Адрушки, Бродецьке, В. Коровинці, Михайлин). Всередині ж населеного пункту цілі системи вулиць

орієнтуються в плані на промислові висотні акценти, і все село чи містечко, або принаймні чимала його частина, візуально структурується в єдиний геопластичний образ цукрозаводського поселення.

2. Антропогенно-авквальні ландшафти та «водні» інженерні і виробничі об'єкти. Представлені, насамперед, *заводським ставом* (системою ставів). Його значення, як складової ландшафтного комплексу, утворюваного заводом, у геопластичному відношенні є не менш значущим, аніж висотних димарів і печей. Водна гладь створює горизонтальний простір. Можливо, саме завдячуючи поєднанню із водною гладдю заводського ставу, краєвид цукрового заводу набуває найбільш привабливих і оригінальних рис (рис. 1). Заводські стави при цукровнях бувають самі різні – від майже «моря» у масштабі села чи містечка (Корделівка, Михайлин, Турбів) до тихих поетичних плес (Узин), від крутобережних каскадів (Піі), до млявих, розлогих і звивистих заводей з островами та півостровами (Бобровиця, Носівка).

Крім ставів, яких в у ландшафтному комплексі цукроварні може бути декілька, заводський ландшафт іноді комплексується зі складною і розгалуженою системою *природних і штучних водойм і водотоків*, що надають йому своєрідного «гідрологічного образу». У Браїлові – це вологі, утаємничені, присмеркові у прибережних заростях ландшафти, що нагадують парк в романтичному стилі, де кожен крок відкриває новий елемент краєвиду і нюанс пейзажу. В Носівці – це наповнені сонцем звивисті і тихі протоки і плеса за острівцями, качками, човнами: класична водна пастораль українського краєвиду.

Водні об'єкти цукроварень слугують основою створення рекреаційних зон і осередків: рибалка, відпочинок на воді, навіть міські пляжі (Іллінці). Парадоксально, але факт: завдяки заводу утворюються цінні рекреаційні об'єкти; це явно суперечить оцінці промайданчика, як однозначно шкідливого в геоекологічному відношенні об'єкта.

Образ водно-промислової старовини цукроварні іноді підсилюється старими *водяними млинами* (Браїлів, Іллінці, Турбів). Подекуди такі системи доповнюються ще й *міні-ГЕС* (Турбів). До шквально-гідротехнічного ландшафтного комплексу заводу можуть входити також *дамби* заводських ставів, *водопропускні споруди, мости*. Дамби іноді відіграють дуже важливу роль у формуванні водно-антропогенного комплексу цукроварні (Махаринці, Михайлин, Піі), а деякі мости, як от дерев'яний віковий міст до заводу через річку Гуйву у Андрушівці, можуть претендувати на статус пам'ятки техніки.

Ясно, що *заводські відстійники* не прикрашають «гідрологію» ландшафтно-містобудівної системи цукроварні, вони є однозначно екологічно шкідливими і антиестетичними об'єктами (якщо не приймати до уваги «естетику потворного»: адже в мистецтві існує і така). Але викинути їх з парагенетичного комплексу утвореного заводом неможливо, вони існують об'єктивно і позбутися їх «сьогодні і зараз» не можна. Біля заводів, що припинили свою діяльність, вони самі з плином часу демутують і поступово знижують рівень своєї екологічної шкідливості, крок за кроком змінюючи у заводському ландшафтному комплексі, негатив на позитив, надаючи йому своєрідних «ячеїсто-ставкових» пейзажних рис (Корделівка).

3. Відвали і кар'єри. З інших девастованих ландшафтів, що входять до ландшафтно-містобудівної системи цукроварні, важливе місце посідають *відвали відходів вапнякового матеріалу* (глинисто-кам'яниста біла маса). «Свіжі» горби

цього відходу нічого гарного собою не являють, хоча за рівнем антиестетичності і екологічної шкідливості поступаються відстійникам (зокрема, не смердять). Але, коли продукування і складування вапнякової маси припиняється, її невеликі, горбисті і пасмові за формою, білі і світло-сірі за кольором, відвали швидко демутують, заростають рослинами-нітрофілами і навіть освоюються фауною. Рівні незарослі стінки-обриви таких відвалів слугують місцями гніздування ластівок. Відвал стає схожим на крейдянє відслонення з живописними стінками-оголеннями і органічно вписується в ландшафтний комплекс цукроварні (Корделівка, Махаринці, Носівка). Коли вапнякові відходи «виходять» на берег заводських ставів, утворюється своєрідні берегові конгломератоподібні відслонення і кам'янисто-щебінчасті пляжі (В. Коровинці, Гребінки).

Крім вапнякових відвалів, що виникають у технологічному процесі виробництва цукру, з промландшафтом цукровні можуть комплексуватися *гірничопромислові ландшафти*, котрі виникають в наслідок видобування будівельного матеріалу. Останній може використовуватися на будівництві заводу (гранітний кар'єр у Бродецькому), а може і не мати прямого функціонального відношення до цукрового заводу (глиняний кар'єр у Кагарлику, каоліновий у Турбові), комплексуючись з ним лише територіально.

4. Інші промислові об'єкти і майданчики. Як вже вказувалося, до ландшафтно-містобудівного комплексу цукрового заводу можуть територіально входити виробничі об'єкти, що не мають прямого відношення до виробництва цукру. Крім водяних млинів і міні-ГЕС, котрі споруджуються на заводських ставах, серед досліджених ландшафтно-містобудівних комплексів відмічено такі промислові об'єкти. Напроти Юзефо-Миколаївського харчового комбінату (Михайлин) розташований невеличкий *цегляний завод*; територіально з проммайданчиком цукроварні він пов'язаний дамбою і дорогою, що проходить по ній. Метрах в 300 від проммайданчика цукроварні містечка Цибулів розташована живописна старовинна *гуральня* (рис. 3). Гуральні є і в інших цукрово-заводських центрах, у Андрушівці, Червоному, Уладівці. Але тут вони, хоча технологічно й мають (мали) зв'язок з цукроварнями (використовують в якості сировини мелясу), відносно велика відстань від проммайданчиків останніх не дозволяє об'єднати їх з ландшафтами цукрових заводів у парадинамічну ландшафтно-містобудівну систему.

Найвищого ступеню індустріально-ландшафтного комплексування цукроварні набувають тоді, коли починають об'єднуватися з іншими виробничими ландшафтами населених місць у суцільну смугу *ландшафту промзони*. До його складу в якості морфологічних частин можуть входити агропромислові ландшафти ферм, токів та елеваторів і промислові ландшафти інших харчових і машинобудівних підприємств, потужностей будіндустрії, різноманітних баз і складів. Так у Бердичеві промландшафт цукроварні територіально поєднується з промландшафтом авторемонтного заводу, в Гребінках – машинобудівного, в Турбові – з промландшафтами каолінового і скляного заводів, в Корделівці – з агропромисловим ландшафтом відгодівельного комплексу (працював на відходах очисти буряків).

5. Садово-паркові ландшафти. Здавалося б немає більших ландшафтних і містобудівних антиподів, аніж промисловий і садово-парковий ландшафти. Втім ще засновник антропогенного ландшафтознавства Ф.М. Мільков заводські сквери і парки вважав «заводськими типом міських ландшафтів» [2]. Зелені насадження

Рис. 3. Споруда колишньої гуральні (1914) неподалік від цукрового заводу в смт. Цибулів Монастирищенського р-ну Черкаської обл.

на території підприємства і в його околицях є невід’ємною і дуже важливою, з екологічної точки зору, структурно-функціональною одиницею виробничої території. Промландшафти цукроварень і утворювані ними ландшафтно-містобудівні комплекси не є виключенням.

Найнижчий територіально, але найтісніший функціонально, рівень комплексування заводу і рослинності маємо тоді, коли зелені насадження поодинокі або невеликими пейзажними групами та куртинами входять до складу ландшафту проммайданчика. Раніше ми показали, яке велике значення мають навіть окремі дерева для реконструкції історії промислового об’єкту, для збереження індустриальної пам’яті заводського ландшафту [11]. Всі досліджені нами цукрові заводи є старими; старими, або більш-менш старими, є й дерева, що ростуть на їхніх територіях або навколо них. Своєю кремезною статуєю, розлогими кронами вони відновлюють і плекають дух індустриальної минувшини, створюють особливу, якби сказав промислово-патріархальну «атмосферу» на території заводу. А коли останній руйнують «реформатори» і «металісти» – це страшно, майже стихійне, лихо для цукрово-заводської спадщини України, – старі дерева-свідки часто-густо залишаються – на металобрухт бо ж їх не здає, – і суворією стрункістю заводських алей чи поодиноким сумом гіллястих крон

дорікають людові за безмежний цинізм і патологічну жадібність «ринково-демократичних реформаторів», що розпоясалися на багатостраждальній українській землі...

В Узині невеличка алейка зі старих туй перед заводоуправлінням є справжнім *твором топіарного мистецтва*.

Наступний територіальний рівень комплексування промаландшафту і культурного фітоценозу – *заводський сквер*. Тут раритетні насадження так сяк зібрані у групи та куртини і завдяки своїм розмірам та компактності, відокремлюються від власне виробничої зони, хоча у просторовому відношенні ще й виступають складовою – морфологічною – частиною ландшафту цукроварні в цілому. Це саме той випадок, про який писав Ф. М. Мільков, називаючи «заводським» садово-парковий ландшафт в середині промислової забудови. Явище для цукроварень в силу їхнього невеликого розміру – досить рідкісне, найбільш показовим прикладом може слугувати сквер перед заводоуправлінням цукроварні у Цибульові: він з усіх боків оточений промисловою і складською забудовою та інфраструктурою.

Найвищого територіального рівня комплексування садово-парковий і промисловий ландшафти досягають – і ця ситуація є найтиповішою – у випадку *передзаводського скверу* чи *парку*. Просторово вони вже є більш-менш відокремленими від власне промайданчика, а тому мають розглядатися не як морфологічні частини промаландшафту, а як ланка парадинамічного ландшафтного комплексу «промаландшафт – садово-парковий ландшафт». Такі комплекси є дуже своєрідними ландшафтно-містобудівними феноменами, притаманними саме селам і містечкам. Сквер і парк (за розмірами іноді більший від промайданчика), може мати різну ступінь тісноти парагенетичного зв'язку із цукроварнею. Це може бути передзаводський сквер / парк, селищний парк («культури і відпочинку»), що примикає до промзони, або санітарно-захисна смуга. Дуже часто можна спостерігати своєрідний «троїстий союз» із промаландшафту цукровні, антропогенно-аквального ландшафту заводського ставу і садово-паркового передзаводського ландшафту. А в місті Носовці цукроварня комплексується навіть з двома відокремленими передзаводськими скверами.

Заводські і передзаводські садово-паркові ландшафти іноді мають у своєму складі *малі архітектурні форми і скульптури* радянської доби. У скверах перед Кагарлицьким і Бродецьким заводами – вишукані фонтани, виконані у неокласицистському стилі, в сквері Цибулівської цукровні – трудова радянська скульптура. Ці скульптури і архітектурні «надмірності», не дивлячись на всю їхню наївність, варто зберігати; в них мало мистецької вишуканості, але вони є непересічними пам'ятками історії – німими свідками певного історичного періоду, який пройдено і який вже ніколи не повернеться (і в якому, до речі, цукрова промисловість України досягла свого розквіту).

Іноді зустрічаються парагенетичні ландшафтно-містобудівні комплекси, що складаються із ландшафту цукровні і *старовинного садибного ландшафту*. До складу останнього входять архітектурно цінні об'єкти *маєтків* XIX ст. (Андрушівка, Бобрівця, Червоне). Це – найбільш цінні в історичному і архітектурному відношенні пам'яткоохоронно-містобудівні структури, деякі з них мають офіційний пам'яткоохоронний статус. Зазначимо, що в таких випадках садово-парковий і промисловий ландшафт виступають вже самостійними, незалежними один від одного урболандшафтними виділами, хоча генетично, в силу історико-

містобудівної ситуації (завод – садиба хазяїна заводу – парк), вони і є взаємообумовленими. В окремих випадках – Кагарлик, Згурівка – зникає і генетична взаємообумовленість промислового і садово-паркового ландшафту, і вони контактують один з одним лише територіально, та й то на обмеженому просторі.

б. Селитебні ландшафти історичної житлової робітничої забудови. Відомий білоруський теоретик і історик промислової архітектури О. Б. Морозова райони і мікрорайони робітничої зони, що сформувалися навколо виробничої забудови відносить до об'єктів індустріальної спадщини [3]. Вважаємо, що, хоча мова і йде про самостійний і найрозповсюдженіший тип міського ландшафту – селитебний, що у загальному випадку не має відношення до виробництва, у випадку робітничого селища його таки варто вважати часткою ландшафтно-містобудівної системи, створюваною виробництвом. Наявність парагенетичних (обумовленість селитебного ландшафтоутворення промисловим) і парадинамічних (трудові потоки) зв'язків тут очевидна і досягає в міському середовищі найпотужнішого системоформуючого прояву.

Найвиразнішим ландшафтним комплексом, який формується «на основі» ландшафту цукроварні, є містобудівна структура «цукровий завод – заводська робітничка житлова забудова». Остання завжди «супроводжує» цукровий завод містечка чи села. Вона може бути представленою однією великою житловою спорудою (Уладівка), чи вулицею (Піі), може складатися з двох і більше рознесених у просторі вулиць а то й кварталів (В. Коровинці, Носівка, Узин, Цибулів). Вона може від загальної забудови населеного пункту дуже різко відокремлюватися фізично – рельєфом, ставками (Махаринці, Михайлин); може – за чисто адміністративними ознаками (Носівка, Кожанка); а може плавно переходити у неї (Бердичів, Гребіники, Іллінці, Узин). Іноді, в силу особливо розгалуженого і складного («амебоподібного») просторового розпланування промислової і житлової забудови, остання територіально включається до складу промзони, утворюючи особливий тип міського ландшафту – *промислово-селитебний* (Кагарлик, Корделівка, Турбів). У будь якому випадку житлова забудова навколо цукроварні має місце, і під нею формуються *селитебні ландшафти*. Утворюється ландшафтно-містобудівний комплекс «промландшафт / селитебний ландшафт» (рідше «промландшафт / промислово-селитебний ландшафт»). Як правило, заводська історична житлова забудова, хоча би якимось мінімумом своєї частини, територіально примикає до виробничої; максимум що їх може розділяти – провулок, сквер чи присадибні городи.

Селитебні ландшафти, викликані до життя цукроварнями, є цінними, з історико-архітектурної точки зору. Як правило, вони представлені цілком або фрагментарно забудовою кінця XIX – поч. XX ст., 1930-х, другої половини 1940-х та 1950-х років. Така стара забудова звичайно більш виразна і несе на собі відбитки архітектурних стилів свого часу (цегляного, модерну, конструктивізму, неокласицизму). Найбільш вражаючим у архітектурному відношенні є ансамбль громадянської забудови початку XX ст., що примикає до цукрового заводу у смт. Червоне (по вул. Залізничників). Варто також вказати на старовинні, аутентичні, архітектурно виразні громадянські споруди навколзаводської забудові у Великих Коровинцях, Корделівці і Ходоркові. Нажаль, часто-густо сучасні реконструкції і добудови псуують первинний архітектурний вигляд старовинних споруд, але поки що ще багато дечого стоїть і недоторканими, а іноді й делікатно опорядженими. В стару забудову можуть вклинюватися раритетні зелені насадження – поодинокі

чи групами (дуже виразне старовинне озеленення характерне для заводського житлового «мікрорайончика» у містечку Бродецькому). Нарешті, до складу історично-робітничого селитебного ландшафту цукровні можуть входити пам'ятки культової архітектури та громадянського будівництва нежитлової інфраструктури (лікарні, школи, клуби, магазини, заводські контори). Деякі з навколзаводських селитебних ландшафтів навіть зберегли історичні назви і символіку (наприклад, «Бархатні ряди» в Андрушках), які варто розглядати вже як нематеріальні елементи виробничої спадщини. Житлова забудова біля цукроварні у селі Кожанці взагалі у топонімічному відношенні є унікальною. Увесь квартал забудови тут зветься просто: «Територія цукрозаводу»; а юридичні адреси домів цієї «території» позначаються як «вул. Заводська», хоча фактично мова йде про цілу систему вулиць і провулків.

Які ще об'єкти можуть входити до складу ландшафтно-містобудівних структур, утворюваних цукроварнями? Можна знайти *некрополі*: у місті Бобрівці в старовинному парку, що поруч із заводом, розташована могила директора заводу М.Я. Бритенка (1907-1952). Тут простежується дуже своєрідний, не тільки територіальний, а й ідеально-історичний зв'язок некрополя із цукровнею. Ми такі зв'язки називаємо парасимволічними і вважаємо, що разом з парагенетичними і парадинамічними, вони утворюють повноцінні ландшафтні комплекси [10]). У Бердичеві до проммайданчика тулиться заводський *стадіон* – ще один різновид містобудівних «одиниць», що комплексуються з виробничим ландшафтом. У Бердичеві ж в якості такої «одиниці» у комплексі з заводським ландшафтом можна побачити стару дорога – *дорожній ландшафт* (вона проходить по насипу між власне проммайданчиком і полями фільтрації). В загальному випадку, і проммайданчики, і їхнє антропогенно-ландшафтне «оточення», зокрема житлова забудова, як правило, «пронизані» дорогами різної категорії і різних літ побудови, і ці дороги є невід'ємними, навіть характеристичними, складовими промислових та навколзаводських селитебних ландшафтів. Але інколи, дорожній ландшафт в структурі ландшафтного комплексу, утворюваного цукроварнею, може набувати самостійного значення і виступати в якості окремої ландшафтно-містобудівної одиниці.

Завершуючи характеристику цукроварень, як ландшафтно-містобудівних пам'яток, варто відзначити їхню *загально-містобудівну роль* – тобто те, як промландшафт цукрового заводу впливає на загальне розпланування ландшафту населеного пункту, в котрому він розташований; як він визначає містобудівну структуру в цілому. В умовах містечок і сіл, підкреслимо ще раз, значення проммайданчиків цукроварень для формування їхніх просторових конфігурацій, розпланувальної мережі і геопластики надзвичайно важливе.

В загально-містобудівному відношенні ландшафтні комплекси, утворювані цукроварнями, мають дві «граничні» просторові конфігурації: 1) промландшафт і його оточення повністю сполучуються з оточуючою забудовою і виділити їх в просторовій структурі населеного пункту проблематично (назвемо таке розташування *злютованим*); 2) ландшафтний комплекс, утворюваний заводом, повністю відокремлений від населеного пункту і являє собою абсолютно самостійний містобудівний модуль (назвемо таке розташування *острівним*). Як перший (Черкаський цукрово-рафінадний завод), так і другий (Юзефо-Миколаївський агропромисловий комбінат) тип просторових структур зустрічаються дуже рідко: злютований – у великих містах, острівний – у селах,

причому в специфічних гідрографічних і геоморфологічних умовах (коли ізоляції заводського модуля сприяють «Г»-, або «П»-подібні обриси долинно-балкової мережі). Між крайніми варіантами просторово-містобудівних структур цукрових заводів лежить, можна сказати, континуум їхнього планового розташування у населеному пункті. Основні «щаблі» цього континууму для досліджених нами заводів такі:

– цукровий завод розташований у центрі містечка/села і визначає його первинну історичну просторову структур аж до конфігурації центральних вулиць і площ (Андрушки, Григорівка, Іллінці, Корделівка), таке розташування назвемо *центральним*;

– цукровий завод відносно центру населеного пункту розташований у ближньому або середньому радіусі і, інтегруючись з іншими промисловими або агропромисловими підприємствами, утворює промислову (агропромислову) зону, що тягнеться до самої периферії села чи містечка (Гребінки, Кагарлик, Турбів). Назвемо таке розташування *інтегрованим*;

– цукроварня разом з усім своїм ландшафтно-містобудівним «супроводом», як і у випадку острівного розташування, утворює самостійний і гарно відокремлений у плані просторовий модуль, але не повністю відірваний від основного масиву поселення, а тим чи іншим чином (здебільшого через транспортну мережу і житлову забудову) пов'язаний з основною частиною його забудови. Завод розташовується на периферії населеного пункту і, як правило, має при собі власний «квартальчик» історичної селитебної забудови. Назвемо таке розташування *відокремленим*. Більшість досліджених нами заводів мають у містечках і селах саме таке розташування.

Всі перелічені загально-осельні, а іноді й міжселенні, містобудівні структури є пам'ятками містобудування. Вони відображають характер історичного розпланування населеного пункту в цілому, а іноді і двох сусідніх населених пунктів, що примикають до промзони (Гребінки – Салівонки, Михайлин – Йосипівка).

Завершуючи статтю, наголосимо на непересічному значенні старовинних промислових ландшафтів цукроварень в системі індустріальної спадщини України. В цій статті в урболандшафтному контексті ми розкрили лише їхні архітектурні, містобудівні і пейзажні достоїнства. Але окремо можна вести мову про цукровні України, як пам'ятки науки і техніки (місця науково-технічного прогресу в галузі цукроваріння), як пам'ятки історії – економічної і соціальної історії держави. Непересічне значення цих заводиків для ментальності мешканців тих населених пунктів, де вони є / були, для історичної пам'яті місця, для формування дуже своєрідної, якщо можна так висловитися, індустріальної топофілії рурального ландшафту (згадаймо: «Мій завод – моя гордість»). Жодного разу за свої численні мандрівки я не почув від місцевих мешканців а ні слівця кривого в адресу «їхньої» цукровні (на відміну від «професійних екологів», які так полюбляють плювати в бік заводів і фабрик). Навпаки, в оповідках «аборигенів» завжди звучали нотки гордості за цукроваревну минувшину свого місця, якщо завод завмер, або «колись був», і явного хизування цукроваревним сьогоденням, якщо завод – слава Богу! – працює.

Думаю, немає особливої потреби доводити актуальність і важливість вивчення, інвентаризації, оцінки, зберігання, реставрування, реновації *цукроваревної спадщини* України. Так само, як не хочеться черговий раз

констатувати, як мало робиться сьогодні для її збереження: силами ентузіастів, нечисленних науковців та свідомих заводчан-патріотів («мій завод – моя гордість!»). Але сили тії малі. Куди міцніші сили грошей. Ці сили сьогодні приходять на покинуті заводи з газорізальним обладнанням і спочатку вивозять на металобрухт всі металеві конструкції, а потім розбирають заводські корпуси по цеглинках – без перебільшення! За сім років усього зрівняли з землею Бобровицьку цукроварню, що на Чернігівщині: “Навіть німці такого не робили”, – лаються місцеві дядьки...

Заводи зникали і зникають. Наймасштабніші зупинки цукрових виробництв припали на 1917-1920 рр., і на другу пол. 1990-х – 2000-ті рр. (табл. 1). Зупинені заводи поступово перетворюються на *індустріальні сліди* (рис. 4) [8].

Рис. 4. Споруда складу і призаводський парк (праворуч) Заливанщинського цукрового заводу (зупинений в 1924 р.) – залишки промландшафту цукроварні. Село Первомайське Калинівського р-ну Вінницької обл.

Ці сліди є уречевленими (окремі споруди та їхні залишки, форми рельєфу, водойми, музейні експонати) і ідеальними (спогади, світлини, топоніміка) свідками цукроваренної минувшини місця (Бобровиця, Мартинівка, Монастирище, Первомайське, Пії, Топори, Ходорків, Яроповичі). Крім того, як правило, залишаються містобудівні структури і антропогенні ландшафти, що колись були викликані до життя цукроварнею. Містечковий і сільський ландшафти продовжують жити прихованим життям індустріальної пам'яті.

1. Воловик В.М. Етнокультурні ландшафти містечок Поділля. – Вінниця: ВНТУ, 2001. – 270 с.
2. Мильков Ф.Н. Человек и ландшафты: Очерки антропогенного ландшафтоведения. – М.: Мысль, 1973. – 224 с.
3. Морозова Е.Б. Рабочий поселок» в городе как памятник промышленного строительства // Индустріальна спадщина в культурі і ландшафті: Матеріали Другої всеукраїнської конференції. Київ, 23-26 травня 2007 року / Науковий вісник Інституту дизайну і ландшафтного мистецтва Державної академії керівних кадрів культури і мистецтв. – 2007. – Вип. 4. – С. 11-18.
4. Основные показатели работы сахарных заводов СССР / Сост. Бенин Г.С. – М.: Пищепромиздат, 1958. – 462 с.
5. Прибега Л.В. Пам'ятка містобудування: методологічна сутність // Праці центру пам'яткознавства. – К., 2005. – Вип. 7. – С. 3-13.
6. Симагин В.А., Курбатова Н.В. Проблемы ревалоризации // Изв. вузов. Строительство. – 2004. – № 2. – С. 102-110.
7. Тимофієнко В. Місце пам'яток містобудування в системі культурної спадщини // пам'яткознавчі студії в Україні: теорія і практика. – К., 2007. – С. 257-282.
8. Тютюнник Ю.Г. Индустріальныя следы (на примере стеклоделия Закарпатья) // Питання історії науки і техніки. – 2008. – № 2. – С. 65-69.
9. Тютюнник Ю.Г. Монументальное искусство социалистического реализма и советский архитектурный ландшафт // География искусства. – СПб.– М.: Институт наследия, 2011. – Вып. 6. – С. 336-352.
10. Тютюнник Ю.Г. Онослєживаніє ландшафта. – К.: Издательско-печатный комплекс Университета «Украина», 2010. – 212 с.
11. Тютюнник Ю.Г., Супрунович Ю.О. Палімпсест заводського ландшафту (на прикладі Київського ВАТ АТЕК) // Праці центру пам'яткознавства. – 2006. – Вип.10. – С. 132-164.